

Het is jammer dat de auteur de bovenvernoemde inspanning om te tonen hoe divers Afrika is, niet doorgetrokken heeft. Hij beperkt zich in zijn analyse tot Sub-Saharaans Afrika. Echter, Noord-Afrika heeft altijd een belangrijke wisselwerking gekend met de rest van het continent. De eilandengroep rondom het continent heeft de auteur ook bewust niet besproken omdat het volgens hem een te beperkte betekenis heeft voor de rest van het continent en het 'algemene beeld van Afrika in positieve zin (zou) vertekenen'. Misschien had de auteur dat juist wel moeten doen. Deze delen van Afrika bevestigen immers niet noodzakelijk de conclusies die veelal gelden voor grote delen van Sub-Sahara Afrika. Dit zou de laatste bladzijden van het boek, waarin de auteur uitlegt wat nu de externe maar voornamelijk ook de interne redenen zijn van het falen van Afrika en waarom het continent een moeilijke maar niet noodzakelijk uitzichtloze toekomst tegemoet gaat, sterker hebben gemaakt. Het feit dat andere delen van Afrika anders zijn zegt niet alleen iets over de diversiteit maar bevestigt nog meer de specifieke kenmerken van grote delen van Sub-Sahara Afrika.

Het beeld van Afrika dat men overhoudt na het lezen van dit boek is genuanceerd pessimistisch. Het zijn namelijk de sociaal-culturele kenmerken en de historische achtergrond van Afrika die als leidmotief van het falen naar voren worden geschoven. Toch wijst de auteur ook op een aantal succesverhalen en positieve ontwikkelingen die volgens hem wel eens als hefboom zouden kunnen dienen om sommige landen uit het dal te helpen. Zoals een aantal Aziatische staten die deels uit hun eigen traditie zijn blijven putten maar ook westerse kenmerken zijn gaan vertonen, zullen volgens de auteur waarschijnlijk ook een aantal Afrikaanse staten dat evenwicht vinden en moderne staten worden. Zou de auteur dan toch een genuanceerde aanhanger zijn van de moderniseringstheorie?

Stefaan Smis

Universiteit Gent en Vrije Universiteit Brussel

Ulbe Bosma, Remco Raben en Wim Willems, *De geschiedenis van Indische Nederlanders* (Amsterdam: Bert Bakker, 2006) 238 p. ISBN 9035129326 en Annemarie Cottaar (ed.), *Indisch leven in Nederland* (Amsterdam: Meulenhoff, 2006) 256 p. ISBN 9029075503

Er is, zeker sinds het begin van de jaren negentig toen de positie van de Indische Nederlanders opnieuw op de politieke agenda kwam, het een en ander over de Indische geschiedenis geschreven. En het ziet ernaar uit dat de stroom publicaties voorlopig nog niet opgedroogd is vanwege de subsidies die 'Het Gebaar' in 2005 in het kader van collectieve projecten voor de Indische gemeenschap ter beschikking stelde. Voorafgaande aan de stichting Het Gebaar had nwo (Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek) vanaf 1996 al een onderzoeksprogramma naar de geschiedenis van Indische Nederlanders gefinancierd. Dit programma resulteerde tussen 2001 en 2004 in drie pillen van de hand van Ulbe Bosma en Remco Raben (*De oude Indische wereld 1500 – 1920*), Hans Meijer (*In Indië geworteld, de twintigste eeuw*) en Wim Willems (*De uitocht uit Indië 1945-1995*). In de eerste helft van 2006 verschenen opnieuw twee publicaties over de Indische geschiedenis. De eerste was het, weliswaar door slechts drie van de vier onderzoekers geschreven, slotstuk van het nwo-programma: *De geschiedenis van Indische Nederlanders*. De tweede publicatie onder

redactie van Annemarie Cottaar was een van de ‘Gebaar projecten’: *Indisch Leven*, een boek vol foto’s uit het Historisch Beeldarchief Migranten dat is ondergebracht bij het IISG, afgewisseld met verhalen door ‘literaire auteurs en journalisten met een Indische achtergrond’ (p. 13). In *Indisch leven* komt de ‘Indische stem’ dan ook explicieter naar voren dan in *De geschiedenis van Indische Nederlanders*. Ook het beeldmateriaal in *Indisch leven* geeft een intiemer beeld dan in *De geschiedenis van*.

De auteurs van *De geschiedenis van* hebben er gelukkig voor gekozen om in het slotstuk niet te herhalen wat ze al aan de ruim duizend eerder verschenen pagina’s hadden toevertrouwd. Ook hebben ze er, om voor de hand liggende redenen, voor gekozen om niet nog een keer de feitjes op een rij te zetten (p. 9). Soms maakt dat het lezen van het boek wel wat ingewikkeld. Lezers die de drie dikke delen niet in de kast hebben staan missen naslagwerk. Als op pagina 32 wordt gezegd dat de Bataviase elite werd meegezogen door onder andere politieke twisten in Europa, wil de lezer graag weten welke dat waren. Dit is echter niet onoverkomelijk. De auteurs hebben gekozen voor een thematische opzet. Het eerste hoofdstuk behandelt de Indische geschiedenis aan de hand van migratiestromen. Vanaf de eerste Europese nieuwkomers via migratie binnen de kolonie en vanuit het moederland tot de grote uitstroom na de tweede wereldoorlog. Door te focussen op migratie wordt een helder beeld geschetst van de wording van de koloniale samenleving waar, naast de Indonesische bevolking zelf, een koloniale midden- en bovenklasse ontstaat van zogenaamde blijvers, met een gering contact met het moederland, en trekkers die op en neer pendelen naar het moederland. De context van de ontwikkelingen in de kolonie: de globalisering, de toename van de vraag naar rubber en olie vanwege de auto geven een helder beeld op de veranderende koloniale samenleving. Het thema migratie verliest echter aan kracht zodra het over de geschiedenis na de overkomst gaat. Het tegenovergestelde is het geval met het tweede thema: burgerschap, dat wint juist aan kracht naarmate de tijd verstrijkt. De notie burgerschap is dermate met de ‘moderne staat’ verbonden dat het weinig zeggingskracht heeft voor de vroegste periode. Overtuigend laten de auteurs zien hoe burgerschap in de twintigste eeuw, zeker voor de koloniale elite vormgevend wordt. Mede in reactie op het opkomende Indonesische nationalisme. Binnen de kolonie ontwikkelde zich een burgerschap, waarbinnen een ‘wonderlijk allegaartje van koloniale, inheemse en Indo-Europese initiatieven’ konden meedoen en ook samenwerkten, gericht op een burgerschap dat hen aan Indië bond en niet aan Nederland. In het laatste hoofdstuk worden de breuklijnen die in de Indische geschiedenis terug te vinden zijn op een rijtje gezet: sociaaleconomische tegenstellingen, verschillende oriëntaties binnen de Nederlands Indische koloniale bovenlaag, de scheidslijnen die de Japanners aanbrachten, de keuzes in het kader van de dekolonisatie en de verschillen tussen de Indische Nederlanders na repatriëring en de ontvangende Nederlandse samenleving. Om welke breuklijn het ook gaat, bijna altijd is er ook sprake van kleurverschil, niet alleen in Nederland na migratie, ook in de kolonie en in Indonesië. De breuklijn van de dekolonisatie heeft Indische Nederlanders naar Nederland gebracht, maar ook achtergelaten in Indonesië.

Omdat in de drie hoofdstukken dezelfde perioden aan bod komen is het onontkoombaar dat er soms wat sprake is van herhaling, echter op geen enkel moment echt storend. Anders ligt dat met een aantal reflectieve passages. Het zijn bewoordingen die kriegelig maken, net als formuleringen als ‘de Indische stam strekt zich uit over alle werelddelen’ (p. 206). Of zoals aan het einde van het eerste hoofdstuk wordt beweerd dat Indische Nederlanders de balans willen opmaken en hun levensverhaal willen

vertellen aan hun kinderen en kleinkinderen, waarbij de sleutelwoorden 'begrip en overdracht' zijn (p. 79). Het klinkt welzijnswerkerachtig.

Dat desondanks Indische Nederlanders af en toe wel degelijk erg moe zijn om hun verhaal nogmaals te moeten vertellen wordt scherp verwoord in de bijdrage van Siem Boon in het boek van Cottaar. Eerst schrijft zij over een feest van herkenning als ze naar de foto's uit het Historische Beeldarchief Migranten kijkt, hoewel ze ook direct twijfels heeft: 'Hoe zullen de foto's door de Hollandse goegemeente worden bekeken?' (p. 200). Nadat ze toch besloten heeft om haar Indische verhaal te vertellen eindigt ze met het wegklikken van de foto's op haar laptop en dat ze zich realiseert dat de volgende dag het weekend begint en ze kan doen wat ze wil. En zich bedenkt: 'Ik heb morgen geen zin om het Indische verhaal weer te vertellen' (p. 208). *Indisch leven in Nederland* is mooi vormgegeven en de foto's zijn intiem en veelzeggend, zeker voor iemand die de beelden op de foto's weet te plaatsen. Een probleem van fotoboeken is dat weinig mensen in staat zijn om beeldmateriaal op zichzelf als bron van kennis te gebruiken. Meestal wordt beeldmateriaal illustratief gebruikt en volgt de betekenis uit de tekst. Het is moedig van Cottaar dat ze de andere weg bewandeld en de foto's als uitgangspunt nam. Zij het dat ook zij niet helemaal zonder teksten kon. De tien verhalen geven enige houvast om de foto's te interpreteren, maar staan er tegelijkertijd weer zo los van dat ze geen echt houvast bieden. *Indisch leven in Nederland* loopt daardoor langs twee sporen: langs het beeldverhaal en langs het geschreven verhaal. Langs de thema's die bij de geschiedenis van migranten horen: de familie, het land van herkomst, werk, eten en muziek maken en vooral veel gezelligheid met elkaar. De thema's worden door Cottaar zo niet expliciet gerangschikt, maar ze zijn te herkennen in de beelden en de verhalen. De verhalen en foto's leveren meerdere diamantjes op. Het verhaal van Siem Boon: het feest van herkenning en vermoeidheid om opnieuw het verhaal te vertellen is al genoemd. De bijdrage van Jan Blokker over de 'klassieke' confrontatie na aankomst in Nederland: vraagt de slager kan ze ons verstaan? Of de bijdrage van Helga Ruebsamen over het interieur van haar moeders kamer dat als een ankerplaats voor een persoonlijke Indische geschiedenis functioneert, met onder andere zoveel foto's dat ze niet allemaal in de albums konden en dus opgestapeld lagen in een hutkoffer' (p. 163). Ook tussen de foto's zitten diamantjes. Veel zijn sfeervolle symbolen van hun tijd: de serie gitaristen en andere muzikanten in onder andere huiskamers (p. 150-157) of de voetbalelftallen op kale velden begeleid door mannen met lange jassen (p. 216-217). Soms stralen ze dissonantie uit zoals de *pencah silat* oefening in Artis; alsof een Indisch tafereel wordt nagespeeld in een Nederland landschap (p. 210). Een van de mooiste diamantjes is een uitstapje in 1955 (p. 196). Een Volkswagen-busje op de vluchtstrook met op de achtergrond de stalen bogen van een brug. Op de plaats van de rijder hangt Guus Vogel uit het raam, de kinderen Wendel staan in het dakraam van het busje en kijken in de camera, terwijl naast hen een volwassene zit en toeziet of ze geen gevaar lopen. De weg is verder leeg. Het is een verstilde foto. Indische Nederlanders in het kale en kille Nederlandse landschap, op pad zoals ze in Indië deden: met enkele families met de auto erop uit. En dan op de foto met de auto!

Het gevaar dat *Indisch leven in Nederland* loopt is dat lezers/kijkers zonder Indische referenties slechts kiekjes zien en Indische Nederlanders opnieuw het verhaal moeten vertellen, ook al is het weekend. Aan de andere kant biedt het de mogelijkheid voor nieuwe verhalen. De foto's van Indische Nederlanders in de nieuwbouw wijk in de jaren vijftig (p. 62-63) kan niet anders dan de lezer op de gedachte brengen dat Nederland al multicultureel was tijdens de jaren van de opbouw. En wat te denken

van de foto op pagina 108 met een groepje Indische Nederlanders die werken bij de sociale verzekeringsbank met in de tekst 'oorspronkelijk bijschrift: de "Blauwtjes"'. De breuklijn 'kleur' die in *De geschiedenis van Indische Nederlanders* werd geschetst is dus ook evident in de visuele sporen na de migratie naar Nederland.

Fridus Steijlen

Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde, Leiden

B. Gasenbeek, J.C.H. Blom en J.W.M. Nabuurs (eds.), *God noch autoriteit. Geschiedenis van de Vrijdenkersbeweging in Nederland* (Amsterdam: Boom, 2006) 336 p. ISBN 9085063582

De schrijvers die, naar wij hopen, in het jaar 2056 geroepen zullen worden om het volgende gedenkboek van de vrijdenkersbeweging in Nederland te schrijven, vinden hun pad al grotendeels geëffend. *God noch autoriteit* biedt een degelijk uitgangspunt voor begrip voor en toekomstige studie van het fenomeen vrijdenken.

De bundel werd tijdens het 150-jarig jubileumcongres in oktober 2006 van De Dageraad-De Vrije Gedachte gepresenteerd in Krasnapolsy, dat al in de negentiende eeuw de congressen van de vrijdenkers warm ontving. Dat de Spaanse hotelketen, die sinds enkele jaren eigenaar van het hotel is, dezelfde gulle ontvangst aan de atheïsten kon bereiden zou in de beginjaren van de vereniging nauwelijks denkbaar zijn geweest.

Deze bundel zal in de boekenkast een plaats vinden naast de herdenkingsbundels van het vijftig-, het honderd- en het 125-jarig bestaan van de vereniging. Maar deze voorgaande drie bundels waren volgens de opstellers van de beredeneerde bibliografie, Jo Nabuurs en Wouter Kuijman 'bovenal tijdsdocumenten vanuit de vrijdenkersbeweging zelf maar hadden een min of meer hagiografische inslag'. Er zijn met dit nieuwste gedenkboek grote stappen gezet naar professionalisering van de geschiedschrijving van deze materie. Ook is deze geschiedenis er overzichtelijker op geworden. De redactie van *God noch autoriteit* heeft namelijk de nadruk gelegd op de context van het behandelde binnen De Dageraad met de activiteiten van verwante ideologisch-gespecialiseerde organisaties en personen daarbuiten. Als auteurs op deelterreinen zijn schrijvers aangezocht, die al ruimschoots hun sporen op de betreffende gebieden hebben verdiend. De Dageraad heeft in haar lange geschiedenis over vrijwel alles gepraat en geschreven, dat mocht ook. Wel kostte het de voortdurende aandacht van de voorzitters en de hoofdredacteurs om de deelnemers tenslotte bij het hoofdprogramma te houden. De bepaling van het relatieve belang van het optreden binnen De Dageraad van een lid tot zijn of haar optreden daarbuiten in de eigen 'vakorganisaties' kan het beste door specialistische onderzoekers worden beoordeeld. Niet ieder 'isme' van de negentiende eeuw werd uitsluitend in de Dageraad ondersteund. Sympathie, warme belangstelling en bereidheid tot elkaar aanhoren, waren er wel. Bezielde samenwerking, vechtlust en dadendrang bracht de vereniging slechts voor enkele hoofdthema's op. De artikelen van Ulla Jansz (Feminisme), van Bert Altena (wereldverbetering en vroeg socialisme), van Piet Hoekman (opvoeding en onderwijs) en van Herman Noordegraaf (antimilitarisme) hebben geprofiteerd van het grote specialisme van hun auteurs op de betreffende onderwerpen. Het is daarom ook duidelijk, dat op een flink aantal historische aandachtspunten van de Dageraad inmiddels